Roditeljski dom Šemuela Romana i sudbina njegove porodice

Sjećanja Klare Rothstein-Romano, Afikim

Svima koji su poznavali Šemuela Romana svijetli njegov lik kroz tminu koja se prije tridesetak godina nadvila nad jevrejskom zajednicom Jugoslavije i progutala toliko naših najboljih. Ali tek sada izradjujemo u Historijsko-muzealnom pododboru Hitahduta monografiju o Šemuelu - pjesniku i uredniku, folkloristi i filologu, pedagogu i čovjeku. Biće to prvi prikaz trudbenika koji je sve dosad neopravdano zaboravljan i kad je pisano o drugima pa je trebalo ovjekovječiti i njegov lik.

Donoseći danas sjećanja Klare Rothstein-Romano o roditeljskom domu i o sudbini Šemuelove porodice, molimo sve koji imaju materijala o njemu i njegovoj bližoj i daljoj porodici i o njegovim drugovima i saradnicima u raznim životnim periodima - da nam taj materijal što hitnije stave na raspolaganje, kao i da nam pošalju sjećanja na Šemuela, da njima upotpunimo sliku neprežaljenog druga i učitelja.

Cvi Rotem

Porodica Perera

Prema porodičnoj predaji došli su preci s majčine strane u Bosnu preko Amsterdama i Soluna. Roditelji naše majke Sare Perera nastanili su se u Sarajevu, u getu koji su zvali Hanizitju. Djed nam ~~Otac naše majke Sare Perera~~ bio je vrlo ugledan i poštovan. Bio je učitelj u maldaru /sefardskoj paraleli aškenaskog hedera tj. prva škola koju su djeca počela posjećivati u ranom djetinjstvu da nauče čitati i pisati i osnovne vjerske nauke/. Imao je jednog sina i pet kćeri. Po ondašnjem običaju dugo su svi živjeli u jednom domaćinstvu. Sin je pohadjao maldar, a kćeri je djed poučavao kod kuće, jer nisu običavali da šalju žensku djecu u školu. Djed je svim kćerima dao zanat u ruke, ali je prije toga, čim su malo poodrasle, angažovao jednog djaka da ih nauči čitati, pisati i računati. To je činio, ma da mu dohodak nije bio velik. Pričali su nam da su mu djeca već od desete godine običavala čuvati djecu u susjedstvu da zarade koju paru.

Možda je još važnija za porodicu bila knjižnica koju je djed čuvao u tri velika sanduka obložena šarenim limom. Bile su to knjige na ladinu, starom kastilijanskom jeziku koji su sefardski Jevreji ponijeli iz Španije i koji su u Bosni sačuvali sve do naših dana. Sadržaj im je bio raznolik: prevodi Biblije, nabožna i poučna djela, ali i romani, popularna historija, pjesme. Mnoge generacije, a naročito žene koje nisu učile hebrejski i aramejski, pa nisu proučavale Bibliju, Mišnu i Talmud, crple su iz tih knjiga i jevrejsko znanje, i moralnu pouku, i estetski užitak. U njima su nalazile i poslovice i mudre izreke koje su postale dijelom bogatog sefardskog folklora.

Kad je djed umro, baštinio je knjižnicu ujak Juda Behor Perera, trgovac galanterijske robe, ~~ali~~ On je rado davao knjige na čitanje sestrama i ostaloj rodbini. I Šemuel je već u djetinjstvu čitao te knjige, jer je zarano govorio ladino. Nema sumnje da je knjižnica našega djeda izvršila važan uticaj na Šemuela, jer mu je razvijala i jačala prirodjenu pjesničku i književnu strunu, a pored toga i ulila ljubav za narod i za svo njegovo stvaranje.

Djeda po majci /kao ni djeda po ocu/ nisam poznavala. Jedan i drugi umrli su rano i što znam o njima znam po pričanju naših roditelja. Obiju baka sjećam se dobro, jer sam ih posjećivala za vrijeme školskih ferija. Baka po majci bila je krasna žena, a znala je da dobro odgoji djecu. Djeca i unučad mnogo su je voljela i poštivala. Preminula je godine 1925. s 69 godina, iza kratke bolesti.

O jednom majčinom ujaku pričali su da je bio pravi umjetnik u srebrnim radovima. On je izradjivao korice za molitvenike i slično, rimonim i paamonim /ukrase u obliku mogranja i zvonaca za sifrej tora/, hanukijot /svijećnjake za hanuku/ itd. Tako smo, po svoj prilici, i s majčine strane baštinili i estetski smisao i spretnost u ručnim radovima.

<u>Porodica Romano</u>

Historičari tvrde da ime Romano svjedoči o porijeklu od bizantinskih Jevreja /Romaniota/, ali naša familijarna tradicija veli da su i preci porodice Romano izbjegli iz Španije u Amsterdam. Odanle su stigli u Solun. Iza turskog osvojenja Bosne i Hercegovine naselili su se neki od njih, u toku vremena, u Sarajevu, neki u Travniku, a tatini roditelji nastanili su se u Mostaru. Tamo mi je djed bio rabin kao i mnogi od njegovih predaka.

Djed je imao šest sinova i četiri kćeri. Od njih je četvoro umrlo rano. Ja sam poznavala tri sestre i još dva brata osim tate. Sestre su se udale za ugledne ljude, a stričevi su mi bili tiju Mirkadu Romano i Avraham Romano, zvani Mači Bohor. On je dao sagraditi hram "El kal de Mači Bohor" u Karadžićevoj ulici u Sarajevu. Iz naše porodice bio je i posljednji sarajevski ravin Menahem Romano, ali s njegovom porodicom nemam nikakvih veza.

Djed je svu djecu dao u osnovnu školu i zatim u zanate. Poslije su se preselili u Sarajevo. Djed je rano umro, a baka Klara živjela je do svoje 96. godine. Kad sam dolazila stricu na školske ferije u Sarajevo nalazila sam je gdje hoda uspravno kao mlada. U starosti je dobila četiri nova zuba, dva u donjoj, dva u gornjoj vilici. To je bilo veliko čudo o kojemu se pričalo mnogo i dugo. Baka je do u visoku starost kačkala motive i čipke bez naočala i krpila laktove lijepih haljina od tafta.

Jedanput na ferije, kad sam bila kod nje u posjetama, zamolila me da joj zakrpim laktove na haljini. Rekla mi je: "Ti si moja adaša /imenjakinja/ a ja sam danas umorna." Kad

sam svršila posao, nije bila zadovoljna. Rekla mi je da su ubodi preveliki i da taj posao nije dostojan njene imenjakinje. Rasporila je laktove i pokazala kako treba da šijem pa mi je vratila posao u ruke. Kad sam sve iznova sašila, pregledala je posao, pogladila me po kosi, poljubila i rekla mi hvala.

Zatim je malo zastala i rekla: "Sve što činiš u životu, nastoj da se ugledaš u baku čije ime nosiš. Budi zdrava, sretna, uzor u svakom radu, čestita, pa da te vole ljudi i svevišnji Bog". I opet me poljubi u čelo. Bakine riječi nezaboravno su mi se usjekle u dušu.

<u>Naša porodica</u>

Moja majka otvorila je već sa osamnaest godina krojački salon. Prvoklasnim radom stekla je elitne mušterije koje su hvalile njene haljine, kostime i kapute. Imala je četiri pomoćnice i isto toliko učenica. Svojim je radom omogućila i ostalim sestrama da se usavrše svaka u svom zanatu.

U 22. godini udala se za Josefa Romana koji je bio tapetar i dekorater u Sarajevu. Brak im je bio harmoničan i sretan, što je imalo blagotvoran uticaj na sve nas.

U Sarajevu rodila su im se tri sina, Šemuel /7.1. 1906./, Leon /6.2. 1908./ i Jakov /23.3. 1910./. Iza preseljenja u Tuzlu rodila sam se ja 24.10.1913., a pet godina iza mene mezimac Salamon /2.11. 1918./

U Tuzlu smo se preselili god 1912. Onda su tamo gradili veliki i elegantni hotel "Bristol". Trgovina pokućstva Braća Finci preuzela je uredjenje hotela te je posredstvom radničkog sindikata pozvala mog oca da se preseli u Tuzlu pa da uz dobru platu izvrši cijeli tepatarski i dekorativni posao u hotelu. Tata i mama otputovali su u Tuzlu da izvide stanje, dok su djeca ostala kod bake i djeda. Tada su još svi stanovali zajedno.

Roditelji su bili zadovoljni uslovima i ponudjenim stanom, pa se porodica naskoro preselila u Tuzlu. Tamo su brzo stekli velik krug znanaca, a i dobrih prijatelja medju Jevrejima, kršćanima i susjedima muslimanima. Mama je sada šivala samo za svoju djecu i za nekoliko susjeda i time osiguravala mai zaseban budžet za nepredvidjene izdatke.

Kad sam se rodila, bilo je veselje veliko, jer sam bila prva kći iza tri sina. Slavilo se punih osam dana, a na svečanost davanja imena došlo je mnogo rodjaka. Tetka koja me je držala dala mi je lijepi dar - naušnice s frez kamenom protiv uroka i zlatni lančić sa srcem. O toj gozbi mnogo su nam puta pričali roditelji i rodbina, a zlatnog lančića i naušnica dobro se sjećam iz djetinjstva.

Iza Prvog svjetskog rata, tata je napustio zanat i otvorio manufakturnu radnju na me-

tar i konfekciju koju je mama šila uz kućni posao. Nekoliko godina posao je uspijevao, pa su moji roditelji doveli u Tuzlu i maminu sestru Lenku Atias /kasnije preudata Finci/, koja je u ratu ostala udovica s dvije kćerke. Pomogli su joj da otvori manufakturnu ~~radnju~~ trgovinu seljačke robe. Tetka je radila od jutra do mraka u radnji. Kćerke Esperansu /Bebu/ i Ernu je mama preuzela na odgajanje, a mi smo tetki nosili jelo koje joj je mama slala. Na praznike bi tetka i kćerke jele s nama, a zajedno s drugim gostima, susjedima i prijateljima znalo je da nas bude i do tridesetak ljudi.

Medjutim, godine 1925. ili 1926. zavladala je poslovna kriza. Mnogi su zatvorili dućane, pa i naš otac. No on je brzo otvorio tapetarsko-dekorativnu radnju, a ranije mušterije rado su se vratile.

Poučen tim iskustvom otac nam je rekao: "U životu ne zna se što dobro dodje. Dok idete u školu imaćete svake godine mjesec dana ferija, a mjesec dana ćete pomagati meni u radionici. Sinovi će naučiti malo od mog zanata a tebe, Klarice, naučiću šivanje zastora sa podstavom i gradel za madrace. Ne trebalo vam, ali neka znate!"

Majka nas je sve naučila kuhati, peći kolače, prirediti zimnicu, kompote i marmelade, pa šiti i krpiti, plesti i vesti. I ona nam je govorila: "Možda ćete dobiti žene koje ćete morati vi da poučavate." („Ne trebali, ali neka znate!" Još je dodala sinovima)

Kad smo se god. 1929. vratili u Sarajevo vratila se s nama i tetka s kćerima. Roditelji su nam tumačili da sele u Sarajevo zbog nas djece. Bilo je to u vrijeme svjetske privredne krize koja se naročito osjećala u bosanskoj provinciji. Nadali smo se da ćemo u većemu gradu lakše naći svi zaposlenje, pa nećemo morati da se rastajemo jedni od drugih.

Atmosfera u domu

U roditeljskoj kući vladala je uvijek atmosfera mira, ljubavi i sloge. Videći pred sobom uzorne odnose roditelja naučili smo i mi djeca ne samo da volimo i poštujemo njih, nego i da se medjusobno cijenimo i ljubimo i da uvijek jedno drugom pomažemo. Kuća je bila puna veselja. Mama je uvijek pjevala španske romanse, ali i jugoslovenske pjesme. U kući smo govorili ladino i srpsko-hrvatski. Samo kad bi roditelji gdjekad htjeli da jedno drugom kažu štogod što djeca ne treba da čuju, govorili bi njemački.

Kako sam spomenula, k nama je dolazilo mnogo gostiju, jer nam je kuća uvijek bila otvorena. Roditelji su bili društveni i gostoljubivi, a od njih smo i mi naučili da pozivamo drugove k sebi.

Roditelji nam nisu bili religiozni fanatici, ali ~~smo~~ su čuvali tradicionalne obrede i običaje. Bili su zadahnuti socijalističkim shvatanjima koja su nama djeci postala jednako bliska kao i

jevrejski vjersko-narodni običaji.

Kao mala djeca išli smo u zabavište kod časnih sestara, a poslije u osnovnu školu. Šemuel je nastavio učenje u gimnaziji u kojoj se odlikovao i dobivao lijepe nagrade. Dva brata i ja svršili smo trgovačku školu, oni u Tuzli, ja u Sarajevu, a najmladji je svršio drvarski odsjek Zanatsko-tehničke škole u Sarajevu.

Razumije se da smo bili kašer i da smo imali sve vrsti sudja. Tradicionalne običaje čuvala je i naša bliža i dalja rodbina, tako da je za nas vjernost tradiciji bila sama po sebi razumljiva, ma da smo išli subotom u školu, pa i pisali zadaće. Ali smo ipak osjećali subotu po tome, što bi iza toga roditelji s nama proboravili sat dva u društvenim igrama i u razgovoru.

Sva četiri brata su svakog jutra omatali tefilin u prisustvu tate. Zatim bi svi zajedno jeli zajutrak i išli u školu. Kad smo se vraćali iz škole u podne, roditelji bi nas čekali s ručkom. Iza pranja ruku i blagoslova sjeli bismo da jedemo. Tata se odmarao iza ručka pola sata i vraćao na posao. Mama bi oprala sudje a mi bismo pisali zadaće. Iza toga igrali smo se s prijateljima i prijateljicama.

Naša kuhinja je bila tradicionalna sefardska. Uoči subote bilo bi svagda vina za kiduš a iza njega topla večera: riba u supi, ili hladno s limunom, pileća juha, pečena kokoška, dvije vrsti povrća i voće. Subotom ujutru jeli smo burekas, kuhana jaja /inhaminado/, a bila je i čašica rakije. Iza doručka tata bi čitao svete knjige. Imao je mnogo tih debelih i velikih knjiga u koje smo mi djeca gledali sa strahopoštovanjem. Ma da je bio zanatlija, baštinio je od oca rabina i znanja i knjiga. Nije čudo što je bio gabaj hrama.

Jevrejski vojnici koji su služili u Tuzli i dolazili u hram bili su naši gosti u predvečerje subote i praznika kao i u subotu i na blagdane. Naročito su bili dragi gosti vojnici za vrijeme Prvog svjetskog rata. Neki od njih slali bi nam poslije novine na ladinu.

Bili smo pretplaćeni na jevrejske časopise koji su izlazili u Jugoslaviji a imali smo kod kuće bogatu knjižnicu s dobrim knjigama. U svakoj je bila otisnuta štampilja "Vlasništvo Samuela i Leona Romano".

<u>Naš omladinski rad</u>

Odgojeni u takvoj kući, bili smo sasvim prirodno od mladosti aktivni u cionističkom omladinskom pokretu koji se u Tuzli lijepo razvio još od prvih početaka g. 1918., a poslije smo nastavili taj rad u Sarajevu.

U Tuzli su bila dva hrama, sefardski i aškenaski. Oba su bila dobro posjećena. Odnosi izmedju Aškenaza i Sefarada bili su izuzetno srdačni. Tuzla nije znala za napetost i sukobe kojih je bilo u Sarajevu i u nekim drugim bosanskim mjestima. Dobre je odnose unapredjivalo Jevrejsko narodno društvo koje je imalo krasan dom. Zvali smo ga ukratko "ferajn", a upravljala je njime porodica Leker. U domu smo imali veliku salu s pozornicom i nekoliko manjih prostorija za čitanje, šah, domino itd. te kafanu. Tamo je bila društvena knjižnica kao i jevrejski i neki drugi časopisi. U ferajnu su se sastajali svi tuzlanski Jevreji, roditelji i djeca, a na veće priredbe dolazili su i Jevreji iz okolice.

Dok smo bili maleni sastajali smo se kod Ilke Klein. Ona nam je bila manhiga /rukovodilac/, ali je bila invalid dječje paralize, pa nije ostavljala pokretnu stolicu s točkovima. Sve igre i plesove pokazivala bi nam pokretom ručnih prstiju.

Kad smo prešli u noar /omladina/, vodila nas je Alma Golstein, sestra Ive /Jichaka/ Goldsteina, člana prve halučke grupe. Tuzlanska omladina bila je onda vrlo aktivna. Mi smo saradjivali u svim predstavama i revno smo skupljali za cionističke i opšte humanitarne svrhe.

Dok smo bili školski djaci bili smo učlanjeni u "Sokolu" /gimnastičkom savezu/, a braća su bili i skauti. Roditelji su nas upisali i u plesnu školu. I to je bio odraz njihove želje da odrastemo u atmosferi životnog veselja. Kad smo išli nedjeljom na izlete, pridružili bi nam se i roditelji, te bi i tata i mama nosili ruksak poput nas mladih. Naši drugovi u omladinskom pokretu uvijek su ih primali rado i s poštovanjem.

Za vrijeme školskih ferija ostavljali smo Tuzlu da proboravimo s mamom mjesec dana kod naše mljekarice u selu Dubrave. Tata bi dolazio svakog petka i ostajao s nama do ponedjeljka ujutru. Posljednju sedmicu proveo bi čitavu s nama, pa smo se zajedno vraćali kući.

Iza preseljenja u Sarajevo učlanili smo se u "Matatiju", a ja sam bila i članica /kvuce/ Karmel u kenu /podružnici/ "Hašomer hacaira". Madriha /rukovodilac/ nam je bila Dona Konforti koja se poslije udala za Riki Kohna. Pored toga bili smo oduševljeni planinari i članovi "Romanije" i "Planinara".

Kad su moja dva starija brata završila trgovačku školu, postao je Leon zastupnik nekoliko velikih tvornica, a Jakov trgovački pomoćnik. Ja sam po završetku škole dobila namještenje kod velike manufakturne firme I. i Z. Danon kao blagajnica i knjigovodja detaljne radnje. No kroz čitavo vrijeme maštali smo o aliji u Erec Jisrael. Jakov je

prvi otišao na hahšaru kao član pokreta "Tehelet Lavan". Leon se oženio s Renicom rodj. Papo i otišao sa ženom na hahšaru. God. 1935. je sam se udala za Elišu Kabilja, solicitatora kod advokata Dr. Sumbula Atijasa. Namjeravali smo da se svi zajedno s roditeljima preselimo u Erec Jisrael. Šemuel, koji je 1932. završio Visoku školu za jevrejske znanosti u Berlinu i promovirao 21. 12. 1933. za doktora filozofije na Hrvatskom sveučilištu u Zagrebu, počeo je podučavati vjeronauk na zagrebačkim srednjim školama napisavši francusko-njemački rječnik ladina bosanskih Sefarada. Sav je uronio u jevrejski kulturni rad, prevodeći pjesme i prozu, uredjujući dječji list "Haaviv" i kulturni prilog "Židova", predavajući u zagrebačkom "Židovskom narodnom društvu" i drugdje. I iza kako se 29. 1. 1939. oženio s Berticom Levi, rodj. 1908. nije se odrekao nade da će i on krenuti s nama na aliju, ma da je bilo zapreka koje su ometale njegovu odluku u ono vrijeme.

Ratna tragedija

U tom čekanju buknuo je Drugi svjetski rat i tako je odluka odgodjena. 1.1.1941. preminuo je naš neprežaljeni tata od žutice. Bilo mu je svega 59 godina. Dvanaest liječnika bavilo se oko njega ali nisu uspjeli da ga spase, ma da su bili uvjereni da će taj doonda uvijek zdravi i jaki čovjek prebroditi bolest. Ali prerana smrt uštedila je tati grozote rata i progona; nije morao da za života izgubi tri sina.

Oko 18 nedjelja nakon tatine smrti, iza kako je njemačka vojska upala u Jugoslaviju, pale su na Sarajevo prve bombe. Bilo je to na Pesah, 12. aprila. Drugi dan trajalo je žestoko bombardiranje nekoliko sati. Svi smo bježali u brda. S nama je bio i Šemuel sa ženom Berticom, koji su došli k nama na školski raspust. Medju muslimanima bilo ih je koji su nam govorili: Koga nije bomba pogodila, toga će naš nož zaklati. Iz aviona su bacali plakate da svi sidju s brda i izadju iz šuma i da se vrate u grad. Kad smo stigli kući, Šemuel je rekao mami da se on mora vratiti u Zagreb, jer će početi školska nastava. Više se nismo vidjeli. Prema obavještenjima, odvedeni su na Jadovno i ondje ubijeni.

15. aprila ušli su Nijemci u Srajevo. Kad su počeli progoni tamošnjih Jevreja, prebjegli smo u Mostar, a odanle u Split. Tamo smo naši bivše tuzlanske susjede Gerl. Oni su bili rodom iz Pule, katolici, dobro su govorili talijanski. U Tuzli su stanovali preko puta našeg stana na Solnom trgu. Bili smo s njima prisno sprijateljeni, i roditelji i mi djeca. Oni su se god. 1928. preselili u Split, a mi smo iz Tuzle i poslije god. 1929. iz Sarajeva održavali s njima čvrste veze dopisivanjem i uzajamnim posjetama. Oni bi zimi dolazili k nama u Sarajevo na sanjkanje a mi bismo išli k njima ljeti na kupanje u moru.

Prvi od naše porodice stigao je u Split najmladji brat Salomon. On je za sve nas nabavio "proputnice", pa i za Šemuela i Berticu, ali njih naša pisma više nisu stigla, jer su ih ustaše odveli medju prvima kao člana Lože "Benej Brit". Dobili smo samo karticu iz Jase-

novca s nekoliko riječi: Dragi naši mili, ne znamo kamo nas vode. Budite zdravi i jaki uz puno snage. Volimo vas Berica i Šemuel /Buki/ Romano. Prema izvještajima, odvedeni su na Jadovno i ondje ubijeni

"Proputnicama" koje je Salamon nabavio stigli su u Split mama i Jakov, zatim Leon s Renicom i sinom Josijem kojemu je bilo oko tri godine, pa sestra moga muža Rozika Katan, moj sin Izo /Izrael/, kojemu je bilo oko četiri godine i ja. Svi smo stanovali kod naših dobrih prijatelja Gerlovih. Primili su i jednu moju rodicu s dvoje male djece. Mog muža su uhvatili u Omišlju. Dvije kćerke i sin Gerlovih ušli su s nama u karabinijersku stanicu i izbavili muža od slanja u logor.

Po svemu što su Gerlovi učinili za nas, svakako pripadaju i oni pravednicima. Roditelji su umrli posljednjih godina a s ~~kćerkama~~ kćerkama i sinom, koji žive u Opatiji dopisujemo se redovno. Jedna kći i sin su nas posjetili u kibucu i imaju namjeru da nas opet posjete.

Kod tih nezaboravnih prijatelja proboravili smo nekoliko mjeseci. Onda su nas Talijani internirali u Vela Luci na otoku Korčuli, koju su za vrijeme okupacije zvali Porto Grande.

U Vela Luci zadesio je našu porodicu strašan udarac. Fašisti su uzeli za taoce nekoliko mještana, a od izbjeglica moga brata Leona, moga muža Eliša i daljnjeg rodjaka, Vomka Romano. Zaprijetili su se da će ih ubiti ako partizani načine kakvu štetu. Partizani su razorili poštansku zgradu. Time je njihova sudbina bila zapečaćena.

Upravo sam stigla pred zatvor s ručkom, a oni izlaze u pratnji fašista. Brat i muž jedva su stigli da mi kažu nekoliko oproštajnih riječi kad ih fašist udari u ledja kundakom i poviče" "Basta!" /Dosta/. Zatim sam čula pucnjavu i pala onesviještena. Vjesni ribari, kojima sam popravljala mreže i plela velike rukavice za ribarenje, odveli su me u vinski podrum i kriomice pozvali liječnika da me vrati u život.

Predveče sam stigla u Bobovac gdje smo stanovali kod mještana. Mama me je dočekala: "Di bjen ki seja! Ondi ti kidatis tantu?" /Dobro bilo! Gdje si se zadržala tako dugo?/ Kako su oni?

Udarila sam u plač i odgovorila: "Pokojni su oni!"

Mama i šogorica gorko su jecale. Mama je odmah priredila u tanjuriću kandilo sa šiškama, uljem i vodom i zapalila za pokoj duša. Meni je rekla:"Ti si sretna, što si čula njihove posljednje riječi". Onda se obratila šogorici i meni:"U toj preteškoj boli, zavjetujem vas obje u ovom času, ako ostanemo u životu, da ne ostanete mlade udovice. Vi se morate opet udati, radi vaše mlade djece i radi vašeg mladog bića".

Poslije sedam dana tanjurić se raspukao u tri jednaka dijela, pošto su se ulje i voda isušili do posljednje kapi. Nato je mama rekla:"Duše bez grijeha!"

God. 1946. kad je krenuo brod s izbjeglicama iz Italije u Argentinu, otputovale su žena mog brata Leona Renica sa sinom Josijem i sestra moga pokojnog muža Rozika Katan u Buenos Aires. Obje su se tamo preudale. Renica za Rafu Aladjema iz Beograda. Moj nećak Josi oženio se g. 1972., a Renica je umrla prije nekoliko mjeseci od srčane kapi.

Novi dom u kibucu Afikim

U emigraciji smo prošli mnogošta. Stigli smo na otok Lastovo a odanle smo prešli s broda na brod, na otvorenom moru, u tamnoj noći, uskom gredom, s ruksakom na ledjima i s djetetom na rukama. U Italiji su nas zatvorili u neku školu, odakle smo prešli u logor karbonara nedaleko od Barija. Daljne stanice bile su Santa Maria, Santa Croce, Brindisi. Prvim brodom koji je za vrijeme rata prevozio olim s certifikatima stigli smo u maju 1944. u Hajfu. Iza dvonedjeljnog karantena u Atlitu našli smo se najzad u kibucu Afikim. Tamo su se već udomili oni članovi našega "Tehelet Lavana" koji su ostvarili svoj ideal još prije Drugog svjetskog rata. U kibucu živimo Jakov i ja s porodicama. Naša mila mama živjela je s nama u kibucu sve do 29.1.1968. kad je preminula u svojoj 87. godini. Od mladosti navikla na rad, bilo je i u kibucu vazda aktivna i prednjačila primjerom. Šivala je haljine za djecu. Tri mjeseca pred smrt obolila je i nije mogla da ide na posao. Ali je do kraja života kačkala motive kojima se oduvijek odlikovala. Do posljednjeg časa nije mogla da prežali žrtve nacizma i fašizma, a medju njima tri sina. Dok su Šemuel i Leon ubijeni, jedan od krvoloških ustaša, a drugi od talijanskih fašista otišao je najmladji sin Salamon s jevrejskom omladinskom grupom iz Vele Luke u partizane te je kao borac poginuo g. 1943. u Petoj ofanzivi na Biokovu u Dalmaciji. Zacijelo bi se veselila vijesti da se o njenom ljubljenom Šemuelu sprema monografija za koju neka ove uspomene budu okvir koji sam izradila po svom najboljem sjećanju.

Juni-juli 1973.